

Scholarly Engagements of Non-Shiite Sect Leaders with Imams Baqer and Šadeq (p.b.u.t) (94–145 A.H); Grounds, Motivations, Subjects and Responses

Mohammad Ali Tohidinia¹, Rouhollah Tohidinia²

¹ Graduated in the third Grade, Imam Sadeq Islamic theology institute; Ph.D. in history of Islam, Baqir al-Olum University, Qom, Iran. Ma.tohidinia@gmail.com

² P.h.D., Research Institute of Hawzeh and University, Qom, Iran (**Corresponding author**).
r.tohidinia@rihu.ac.ir

Abstract

The scholarly stature of Imams al-Baqer and al-Šadeq (PBUT) during their lifetimes has been increasingly recognized in recent decades. However, existing research has largely concentrated on their legal and hadith-related contributions, often overlooking the theological engagements initiated by leading figures of non-Shi'ite sects. This study addresses that gap by exploring the intellectual atmosphere and conditions that prompted theological figures from rival sects to consult the Imams, the patterns and motivations behind these interactions, the subjects discussed, and the various responses of those who sought their counsel. The central thesis of this research is that prominent figures from major non-Shiite sects of the time including Mu'tazilah, Murji'ah, Ahl al-Hadith, Khawarij and Batriya recognized the exceptional scholarly authority of the two Imams across a broad range of doctrinal and intellectual matters. This recognition was not confined to any singular area of theological dispute. Through a detailed historical analysis, the study demonstrates that the contexts of these consultations varied according to the distinct political, religious, and social circumstances surrounding each group. The findings indicate that despite substantive theological disagreements and strained relations between their respective followers and Imami community, the leaders of these sects repeatedly and in diverse forms turned to the Imams for guidance. The most visible outcomes of these engagements include theological treatises, transmitted narrations, and explicit acknowledgment of the Imams' intellectual authority. Furthermore, a close reading of the Imams' own statements reveals that the primary motive behind these visits was a need for authoritative responses to emerging theological and legal questions of the time. These inquiries spanned multiple theological themes and extended into areas such as jurisprudence, Qur'anic exegesis, ethics, and social concerns. In their intellectual

Cite this article: Tohidinia, M.A. & Tohidinia, R. (2025). Scholarly Engagements of Non-Shiite Sect Leaders with Imams Baqer and Šadeq (94–145 A.H); Grounds, Motivations, Subjects and Responses, *History of Islam*, 26(1), p. 55-80. <https://doi.org/10.22081/hiq.2023.59372.2114>

Received: 2024-10-20 ; **Revised:** 2024-12-13 ; **Accepted:** 2025-02-13 ; **Published online:** 2025-04-09

© The Author(s).

Article type: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

exchanges with non-Shiite theologians, Imam Baqer and Imam Şadeq typically maintained an open posture marked by empathy, dialogue, and tolerance. Nonetheless, their scholarly rigor remained uncompromised: they firmly upheld foundational principles, addressed the theological deviations of their interlocutors, and clarified their own doctrinal positions—except in cases where precautionary dissimulation was necessary. While grounding their arguments primarily in the Qur'an and Prophetic tradition, the Imams were also adept in deploying rational arguments, particularly when engaging with sects that emphasized rational arguments. This research represents an initial foray into the systematic study of such inter-sectarian scholarly interactions and serves as a foundation for more detailed investigations, especially those focusing on primary sources affiliated with each sect.

Keywords: Imam Baqer (A.S), Imam Şadeq (A.S), Non-Shiite sects, scholarly interactions, theology.

المراجعات العلمية لزعماء الفرق غير الشيعية إلى الإمامين الباقر والصادق (ع) (۹۴-۱۴۵هـ)؛ الخلافيات، العوامل، المواضيع، وردود الفعل

محمد علي توحیدی نیا^۱، روح الله توحیدی نیا^۲

^۱ خريج المستوى الثالث من معهد الإمام الصادق (ع) لعلوم الكلام؛ وحاصل على دكتوراه في التاريخ الإسلامي، جامعة باقر العلوم (ع)، قم، إيران.
ma.tohidinia@gmail.com

^۲ دكتوراه، معهد الدراسات الإسلامية والجامعة، قم، إيران (المؤلف المسؤول). r.tohidinia@rihu.ac.ir

الملخص

تُعَدُّ المكانة العلمية للإمام الصادق (ع) والباقر (ع) في عصرهما من المواضيع التي حُظِيَتْ باهتمام البحث في العقود الأخيرة. إلا أن مراجعة البحث تُظهر تركيز الباحثين على الجوانب الفقهية والحديثية لهذه المراجعات، ويمكن القول إن مراجعة متكلمي الفرق الأخرى إليهما لم تُؤَلَّ اهتمامًا يُذكر. ويمكن لدراسة هذه المسألة أن تكشف عن جوانب جديدة للمكانة العلمية للإمام الصادق والباقر (ع) في القرون الإسلامية الأولى. من خلال فهم هذه الفجوة، يُقدِّم المقال التالي مساحة وسياق تشكيل المراجعات العلمية، وتجليات أفعال الناشطين فيها وأسبابها، بالإضافة إلى مواضيعها ومناقشاتها وردود أفعال من يرجعون إليهما (ع). يتمثل هدف البحث في عموم اهتمام قادة الفرق غير الشيعية في تلك الفترة، وهم المعتزلة والمرجئة وأهل الحديث والخوارج والبطارقة، بالمكانة العلمية الرفيعة للصادقين (ع)، دون حصر مراجعاتهم في قضايا عقائدية أو فكرية محددة. وإضافةً إلى تأكيد هذا الادعاء، أظهر الوصف المتعمق والموسع للروايات التاريخية أن مجالات المراجعات العلمية ومواجهة الصادقين (ع) لهذه الفرق كانت تختلف باختلاف ظروفها وخصائصها السياسية والدينية والاجتماعية. وباختصار، أظهرت دراستنا أن زعماء أهم الفرق الكلامية غير الشيعية في عصرهم، وهم المعتزلة والمرجئة وأهل الحديث والخوارج والبطارقة، على الرغم من الاختلافات الكبيرة في بعض المبادئ العقائدية وعلاقات أتباعهم غير اللائقة بالإمامية، اعتبروا علم وحكمة هذين الإمامين أمراً مسلماً به، ولهذا السبب، أشاروا إليهما بطرق عديدة وبأنماط مختلفة. إن تأليف الكتاب ونقل الرواية والاعتراف بالمكانة العلمية للإمام الصادق والباقر (ع) من أبرز مظاهر هذه المراجعات العلمية. كما أن تحليل الجو العلمي والثقافي لعصر الإمام الصادق والباقر (ع) وأسباب مراجعة زعماء الفرق، بناءً على أقوالهم الخاصة، يظهر أن أهم سبب لحاجتهم إلى المصدر العلمي للإمام الصادق والباقر (ع) هو إيجاد إجابات على أسئلتهم الحالية في مواضيع مختلفة. يشير هذا البحث إلى أن أسئلة هذه الفرق تناولت مواضيع عقائدية متنوعة، ثم انتقلت إلى مجالات الفقه والتفسير والأخلاق والقضايا الاجتماعية. وقد أتاح الإمام الصادق

استناداً إلى هذه المقالة: توحیدی نیا، محمد علي؛ توحیدی نیا، روح الله (۲۰۲۵). المراجعات العلمية لزعماء الفرق غير الشيعية إلى الإمامين الباقر والصادق (ع) (۹۴-۱۴۵هـ)؛ الخلافيات، العوامل، المواضيع، وردود الفعل. تاريخ الإسلام، ۲۶(۱)، ص ۵۵-۸۰. <https://doi.org/10.22081/hiq.2023.59372.2114>

تاريخ الاستلام: 2024/10/20 ؛ تاريخ المراجعة: 2024/12/13 ؛ تاريخ القبول: 2025/02/13 ؛ تاريخ النشر: 2025/04/09

نوع المقالة: بحثية

نوع المقالة: بحثية

© المؤلفون.

والباقر(ع) في لقاءاتهما العلمية مع قادة الفرق العقائدية غير الشيعية، عمومًا وإلا في حالات خاصة، مساحةً للتواصل معهم، وأسساً مبدأ التعاطف والحوار والتسامح؛ إلا أنهم كانوا جديين للغاية من حيث الروح العلمية، ولم يترددوا في تأكيد الأصول أو إظهار انحراف الطرف الآخر أو التعريف بأنفسهم، إلا في حالات اقتضت التقية ذلك. وقد استند أساس العلماء إلى الاستدلال بالقرآن والسنة، لكنهم استخدموا الحجج العقلية في مناقشة القضايا التي تتطلب استخدام المناهج العقلية، وخاصةً ضد الفرق التي أكدت على هذا المنهج. وتعد هذه الدراسة خطوةً أولى في البحث في هذا المجال، ويمكن اعتبارها مقدمةً لدراسة لاحقة، ويمكن أيضًا متابعتها بطريقة مماثلة من خلال التركيز على مصادر كل فرقة من الفرق المعنية.

الكلمات المفتاحية: الإمام الباقر(ع)، الإمام الصادق(ع)، الفرق غير الشيعية، التفاعلات العلمية، علم الكلام.

مراجعات علمی سران فرق غیرشیعه به امام باقر و امام صادق(ع) (۹۴-۱۴۵ق)؛ زمینه‌ها، عوامل، موضوعات و واکنش‌ها

محمدعلی توحیدی‌نیا^۱، روح‌الله توحیدی‌نیا^۲

^۱ سطح سه، مؤسسه کلام اسلامی امام صادق(ع)؛ دکتری، گروه تاریخ اسلام، دانشگاه باقرالعلوم(ع)، قم، ایران.

ma.tohidinia@gmail.com

^۲ دکتری، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران (نویسنده مسئول)، r.tohidinia@rihu.ac.ir

چکیده

جایگاه علمی صادقین(ع) در زمانه خود، از جمله موضوعاتی است که در تحقیقات چند دهه اخیر مورد توجه قرار گرفته است. با این حال، مرور تحقیقات نشان از تمرکز محققان بر جنبه فقهی و حدیثی این مراجعات دارد و می‌توان گفت توجه چندانی به رجوع متکلمان دیگر فرق به ایشان صورت نگرفته است و بررسی این موضوع، می‌تواند زوایای تازه‌ای از جایگاه علمی صادقین(ع) در سده‌های نخستین اسلامی را نمایان سازد. نوشته پیش رو، با درک این خلأ، به شناساندن فضا و بستر شکل‌گیری مراجعات علمی، نمودهایی که برای اقدام کنشگران در مراجعه علمی و دلایل آن وجود دارد و نیز موضوعات و مباحث در مراجعات علمی و واکنش‌های مراجعه‌کنندگان به صادقین(ع)، می‌پردازد. مدعای تحقیق، عمومیت توجه سران فرق غیرشیعه آن دوره یعنی معتزله، مرجئه، اصحاب حدیث، خوارج و بتریه به جایگاه والای علمی صادقین(ع)، بدون محدودیت مراجعات در موضوعات اعتقادی یا فکری خاص است. توصیف عمیق و گسترده گزاره‌های تاریخی، علاوه بر تأیید مدعا، نشان داد که زمینه‌های مراجعات علمی و مواجهه صادقین(ع) در برابر این گروه‌ها، بسته به شرایط و ویژگی‌های سیاسی، مذهبی و اجتماعی آنان، متفاوت بوده است. در مجموع، بررسی‌های ما نشان داد که بزرگان مهم‌ترین فرق کلامی غیرشیعه عصر ایشان، یعنی: معتزله، مرجئه، اهل حدیث، خوارج و بتریه، با وجود اختلافات قابل توجه در برخی اصول اعتقادی و روابط نامناسب پیروانشان با امامیه، علم و دانش آن دو امام را امری مسلم پنداشته و به همین دلیل، به طور متعدد و در اشکال گوناگون به ایشان مراجعه می‌کردند. نگارش کتاب، نقل روایت و اعتراف به جایگاه علمی صادقین(ع)، از بارزترین جلوه‌های این مراجعات علمی است. همچنین، تحلیل فضای علمی و فرهنگی عصر صادقین(ع) و علل مراجعه سران فرق با توجه به گفتار خود ایشان، نشان می‌دهد مهم‌ترین دلیل احساس نیاز آنها به منبع علمی صادقین(ع)، دستیابی به پاسخ پرسش‌های روزآمد آنان در مباحث گوناگون بوده است. پژوهش پیش رو، نشانگر آن است که پرسش‌های این گروه‌ها در موضوعات کلامی متعدد و در گام بعد، در حوزه: فقه، تفسیر، اخلاق و مباحث اجتماعی بوده است. صادقین(ع) در مواجهه علمی با سران گروه‌های کلامی غیرشیعه به‌طورکلی و جز در موارد خاص، فضا را برای ارتباط با ایشان فراهم می‌کردند و اصل را بر همدلی، گفت‌وگو و مدارا

استناد به این مقاله: توحیدی‌نیا، محمدعلی؛ توحیدی‌نیا، روح‌الله (۱۴۰۴). مراجعات علمی سران فرق غیرشیعه به امام باقر و امام صادق(ع) (۹۴ - ۱۴۵ق)؛

زمینه‌ها، عوامل، موضوعات و واکنش‌ها. تاریخ اسلام، ۱۲۶(۱)، ص ۵۵-۸۰. <https://doi.org/10.22081/hiq.2023.59372.2114>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۲۹؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۰۹/۲۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۲۵؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۱/۲۰

نوع مقاله: پژوهشی

نویسندگان.

می‌گذاشتند؛ باین حال، از جهت روحیه علمی بسیار جدی بودند و در تأکید بر مبانی یا نشان دادن انحراف طرف مقابل یا معرفی خود، جز در مواردی که تقیه لازم بود، ابایی نداشتند. بنای حضرات، بر استدلال مبتنی بر قرآن و سنت بود؛ اما خود در طرح مباحثی که نیازمند به‌کارگیری روش عقلی بود، به‌خصوص در برابر فرقه‌هایی که بر این روش تأکید داشتند، از استدلال‌های عقلی استفاده می‌کردند. تحقیق حاضر، گام نخست برای پژوهش در این زمینه به شمار می‌رود و می‌توان آن را مقدمه‌ای برای یک بررسی بیشتر در نظر گرفت و نیز می‌توان به روشی مشابه، آن را با تمرکز بر منابع هریک از فرق مورد نظر دنبال کرد.

کلیدواژه‌ها: امام باقر(ع)، امام صادق(ع)، فرق غیرشیعه، تعاملات علمی، علم کلام.

۱. مقدمه

با آنکه مرجعیت علمی امامان (ع) امری بود که پیامبر اکرم (ص) بر آن تأکید نمود و سعادت جامعه را در تمسک به اهل بیت (ع) دانست،^۱ پس از ایشان بیشتر مسلمانان از این منبع الهی محروم ماند و ائمه (ع) نتوانستند آزادانه به هدایت جامعه اقدام نمایند؛^۲ اما این امر - به شکل محدود - با بروز کشمکش‌های سیاسی و حکومتی در اواخر قرن نخست و اوایل قرن دوم و در دوران صادقین (ع)، تا اندازه‌ای^۳ تحقق یافت و فرصت علم‌آموزی نزد ائمه (ع) برای اهل فکر، بیش از پیش فراهم شد.^۴ در این شرایط، جایگاه علمی آن دو امام، بیشتر در علوم عقلی و نقلی رخ نمود و مدعیان عرصه علم از فرق و مذاهب دیگر، به درجات والای علمی آنان پی برده و به ایشان مراجعه کردند.^۵ آوازه علمی امام صادق (ع)، تا حدی بود که منصور عباسی (م. ۱۵۸ق) نیز آیه ۳۲ سوره فاطر را در شأن ایشان دانست گفت: «جعفر بن محمد، از کسانی است که خداوند در باره او می‌فرماید: «سپس این کتاب آسمانی را به گروهی از بندگان برگزیده خود، به میراث دادیم». او از کسانی است که خداوند او را برگزیده است و او از سبقت‌گیرندگان در امور خیر بود».^۶

باین حال، بررسی‌ها نشان داد که تاکنون بیشتر مطالعات معاصر به دسته‌ای از مراجعات علمی به ایشان در دوره حیاتشان، یعنی مراجعات فقهی و حدیثی فرق غیرشیعه پرداخته‌اند. در این راستا، می‌توان به مقاله «بررسی تاریخی مرجعیت فقهی ائمه (ع) و نقش آنها در حفظ سنت پیامبر (ص)» نوشته محسن

۱. برای نمونه، ر.ک: ترمذی، صحیح، ج ۵، ص ۶۶۲؛ احمد بن حنبل، مسند، ج ۳، ص ۱۷۱۴. همچنین، در مورد معنا و تفسیر این روایت، ر.ک: ربانی گلپایگانی، «امامت اهل بیت (ع) در آینه حدیث ثقلین»، انتظار، ش ۴۱.

۲. در مورد این عوامل، ر.ک: شهیدی، تاریخ تحلیلی اسلام، ص ۲۶۱-۲۶۳.

۳. البته در همین دوره نیز اقدامات فراوانی بر ضد شیعیان امامی صورت می‌گرفت و گاه مشکلاتی برای برخی مراجعه‌کنندگان به وجود می‌آمد؛ برای نمونه، ر.ک: کلینی، کافی، ج ۲، ص ۲۱۷-۲۴۲. مطابق روایتی، امام صادق (ع) پس از اتمام عبادات خود در مسجد الحرام، متوجه حضور فرقه‌های قدریه، معتزله و مرجئه و قصد آنان برای سؤال از ایشان شدند؛ اما به دلیل فشارها و تنگناهای موجود، نتوانستند با آنان دیدار کنند. (همان، ج ۸، ص ۲۷۰)

۴. برای نمونه، در این باره ر.ک: جعفریان، حیات سیاسی و فکری امامان شیعه (ع)، ص ۴۰۵-۴۲۴ و ۴۵۶-۴۶۰.

۵. برخی عبارات برای آگاهی از آوازه علمی صادقین (ع) در دوران امامتشان، عبارتند از:
- عبدالله بن عطاء مکی: «ما رأیت العلماء عند أحد قط أصغر منهم عند ابی جعفر علیه السلام» (مفید، ارشاد، ص ۲۸۰؛ اربلی، کشف الغمّة، ج ۲، ص ۱۱۹)

- ابوزرعه دمشقی: «إن اباجعفر أكبر العلماء» (ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۳، ص ۲۷)
- جاحظ: «جعفر بن محمد الذی ملأ الدنیا علمه وفقهه ویقال إن اباحنیفه من تلامذته وکذلک سفیان الثوری وحسبک بهما فی هذا الباب» (جاحظ، رسائل، ص ۱۰۶)

۶. یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ص ۲۶۸.

رنجبر اشاره کرد.^۱ این در حالی است کلام امامیه، نخستین بار در دوران صادقین(ع) به شکل سامانمند تبیین و توسعه یافت. در این صورت، نمی توان از بررسی تحلیلی ابعاد تعاملات صادقین(ع) در مباحث اعتقادی و با سران فرق کلامی غیرشیعه چشم پوشید. شایان ذکر است که در این زمینه، تحقیقات متعددی نگاشته شده که البته پاسخ کاملی به مسئله تحقیق نمی دهد؛ برای نمونه، می توان به «تعامل شیعیان با دیگر مسلمانان در سه قرن اول هجری» نوشته سید عبدالله حسینی اشاره نمود. در این تحقیق، با وجود بررسی برخی ابعاد تعامل، نویسنده تلاشی برای بررسی تمامی اخبار در موضوع مورد نظر ندارد و هدف وی، تنها معرفی گونه ها و ابعاد مهم تعاملات است. نوشته دیگر، «مناسبات فرهنگی معتزله و شیعه تا آغاز دوره انحلال معتزله» نوشته رسول جعفریان است که در آن نیز شواهد به صورت کامل مورد توجه قرار نگرفته یا بهتر است چنین گفته شود که بیشتر به مواردی از ارتباط اشاره شده است که موضوع تعامل مستقیماً مورد بحث و بررسی بوده است و از این رو، کمتر توجه به مصادیق گوناگون تعامل شده است. دو تحقیق دیگر، «امام صادق(ع) در برخورد با اهل سنت» نوشته سعید بابایی و «برخورد امام صادق(ع) با منحرfin کلامی» نوشته علی آقائوری است که مباحث، بیشتر ذیل موضوعات کلامی محوریت یافته است؛ به عبارت دیگر، نویسندگان خارج از حیطه تعاملات، به تبیین ابعاد آن پرداخته اند. بنابراین، در نوشته پیش رو، توصیف و تبیین جلوه گیری صادقین(ع) در عرصه علمی، آن هم نزد عالمان و اندیشمندان نام آور فرقه های کلامی غیرشیعه در عصر ایشان، در دستور کار قرار گرفته است. البته این تحلیل می تواند در ابعاد گوناگونی دنبال شود که نوشته حاضر، به چستی فضا و بستر شکل گیری مراجعات علمی، نمودهایی که برای اقدام کنشگران در مراجعه علمی و دلایل آن وجود دارد، موضوعات و مباحث در مراجعات علمی و واکنش هایی که از سوی طرف مورد تعامل با صادقین(ع) وجود داشته، می پردازد.

پیش از ورود به بحث، به چند نکته اشاره می شود:

- در تبیین مفهوم فرق کلامی غیرشیعه، برخی فرق یادشده در دوران مورد بحث، هنوز به شکل جدی مطرح نبوده اند؛ اما نخستین بزرگان این فرق، فعالیت چشمگیری داشته اند و از این جهت، مراجعه این شخصیت های برجسته غیرشیعی، بحث در باره آنان را موجه می سازد.

- شواهد مرجعیت صادقین(ع) نزد فرق غیرشیعی، در دو بُعد قابل دسته بندی است؛ دسته اول، مواردی است که در آن، سران فرق نزد صادقین(ع) حضور یافته اند و دسته دوم، مواردی است که مطابق آنها، نام سران فرق در سند آن ذکر شده و روایاتی را از صادقین(ع) نقل کرده اند.

۱. این تحقیق، در سال ۱۳۹۵ در شماره ۹ فصلنامه شیعه پژوهی به چاپ رسیده است. البته در این تحقیق نیز بیش از آنکه محورها و موضوعات مربوط به مرجعیت علمی ائمه مورد توجه قرار گیرد، تبیین چگونگی اعلام و اثبات مرجعیت علمی ائمه(ع) توسط خودشان مورد توجه قرار گرفته است.

- در اندکی از شواهد، نام مراجعه‌کننده در بین کسانی که به‌عنوان سران فرقه شناخته می‌شوند، حضور ندارد؛ بااین حال، موضوع مورد بحث، از مباحث مورد توجه سران فرقه بوده است و یا فرد مراجعه‌کننده، به یکی از اصحاب حضرت برای بهره‌گیری علمی مراجعه کرده است. در این موارد اندک نیز پاسخ و نظر اصحاب، همان دیدگاه امام(ع) است.

- بیشتر شواهد این مراجعات، مربوط به امام صادق(ع) است که دلیل آن را باید ظهور و بروز جدی شخصیت‌ها و تفکرات کلامی در عصر آن حضرت دانست. البته شرایط سیاسی زمانه و انحطاط حکومت بنی امیه در دوره امام ششم(ع) نیز مؤثر بوده است. بااین همه، اشتراک نسبی فضا و بستر فعالیت این دو امام(ع)، نویسندگان را بر آن داشت تا به مراجعات علمی صورت گرفته به هر دو امام(ع) بپردازند.

۲. بازخوانی نمونه‌ها و شواهد مراجعات علمی

طرح این نکته ضروری است که تلاش شده تا نمونه‌ها و شواهد در باره موضوع مورد نظر دیده شود؛ اما مقاله حاضر، گنجایش تمامی این موارد را نداشته است. ازاین‌رو، با هدف تحلیل چهارگانه، تنها به مهم‌ترین مصادیق این مراجعات علمی اشاره خواهد شد.

۲-۱. مراجعات علمی معتزله به صادقین(ع)

در منابع، مصادیق متعددی در واگرایی معتزله و شیعیان امامی در دوره صادقین(ع) قابل مشاهده است^۱ که می‌توانست سبب بسته شدن باب مراجعه معتزله به حضور آن دو امام(ع) باشد؛ اما حضور سران این گروه نزد صادقین(ع) و طرح پرسش در موضوعات گوناگون، نشان می‌دهد که این مراجعات به‌طور معمول و بدون محدودیت خاصی صورت گرفته است؛ برای نمونه، می‌توان به اخبار مراجعات عمروبن عبید (م. ۱۴۵ق)^۲، یکی از دو پیشوای نخستین معتزله، به محضر امام صادق(ع) اشاره کرد^۳ و اینکه مطابق خبری، پس از یکی از دیدارهای خود اعلام نمود: «هرکس بر رأی خود پافشاری کند و در فضل و علم با شما نزاع کند، هلاک می‌شود».^۴ به این شاهد نیز باید توجه شود که در روایتی عمروبن عبید دلیل مراجعه به ائمه(ع) را ابتدا علم و دانش والای ایشان، و سپس زیادی پیروان ایشان می‌شمارد.^۵ از جلوه‌های مهم مراجعه علمی سران معتزله نزد صادقین(ع)، روایات متعددی است که توسط آنان از صادقین(ع) نقل شده است؛ برای نمونه، در منابع شیعه، روایاتی از آن دو امام دیده می‌شود که نام برخی از بزرگان معتزله،

۱. ابن مرتضی، طبقات المعتزلة، ص ۳۲؛ قاضی عبدالجبار، فضل الاعتزال، ص ۱۶۳.

۲. در باره عمروبن عبید و اندیشه‌های وی، ر.ک: بغدادی، الفرق بین الفرق، ص ۱۲۰؛ ابن کثیر، البداية والنهاية، ج ۱۰، ص ۱۲۴.

۳. برای نمونه، ر.ک: طبرسی، الاحتجاج، ج ۲، ص ۱۱۸.

۴. کلینی، کافی، ج ۲، ص ۲۸۷.

۵. طبرسی، الاحتجاج، ج ۲، ص ۱۱۸.

از جمله عمرو بن عبید، در اسناد آن به چشم می‌خورد.^۱ همچنین، در بعضی مراجعات افراد مطرح در معتزله به محضر صادقین (ع)، سخن از مباحث فقهی در زمینه: «سلام در نماز وتر»،^۲ «عدم کراهت سفر در شب جمعه»،^۳ «مقدار وزن درهم در مهر السنه»^۴ و «برخی احکام روزه مستحبی»^۵ به میان آمده است.^۶

از جمله علوم دیگری که سران معتزله با طرح مسائل آن از محضر صادقین (ع) بهره‌مند می‌شدند، علوم قرآنی و تفسیر بود. گاه معانی آیاتی برای ایشان واضح نبود و برای فهم آن، به نتیجه مطمئنی دست نمی‌یافتند؛ از جمله می‌توان به پرسش آنها از صادقین (ع) در مورد آیه ۳۰ سوره انبیاء^۷ و آیه ۸۱ سوره طه^۸ اشاره کرد. وی در باره معنای «غضب خداوند» در این آیه، سؤال نمود و حضرت آن را به «عقاب» تفسیر کرد. جالب است که امام به همین پاسخ اکتفا نکرده و در پاسخ‌های خود تلاش می‌کرد تا مخاطب را از افکار نادرست و عقاید انحرافی در حیطه بحث نیز بازدارد؛ برای نمونه، در ادامه همین خبر آمده است که امام به ایشان تأکید کرد: «هرکس گمان کند خداوند از حالی به حال دیگر متغیر می‌شود، او را با اوصاف مخلوق وصف کرده است».^۹ ایشان در غالب موارد، به صورت مستدل به پرسش سران معتزله پاسخ می‌داد؛ چنان‌که روزی عمرو بن عبید نزد امام صادق (ع) حاضر شده و با قرائت آیه «الذین یجتنبون کبائر الإثم والفواحش»^{۱۰} از حضرت خواست تا گناهان کبیره را برای وی تبیین کند. آن حضرت با استناد به ۱۸ آیه از قرآن کریم و یک خبر از پیامبر (ص)، پاسخ وی را مطرح کرد.^{۱۱} از آنجا که معتزله در مورد جایگاه

۱. برای نمونه، ر.ک: برقی، محاسن، ج ۱، ص ۲۵۴؛ همان، ج ۲، ص ۴۴۸.

۲. صدوق، من لایحضره الفقیه، ج ۱، ص ۳۸۵.

۳. برقی، محاسن، ج ۲، ص ۳۴۷.

۴. کلینی، کافی، ج ۵، ص ۳۷۶.

۵. حرّ عاملی، وسائل الشیعة، ج ۷، ص ۳۲۲؛ همان، ج ۱۴، ص ۱۸۴.

۶. البته برخی از اخبار توسط کسانی چون حفص بن سالم و ابراهیم بن ابی یحیی که گاه از آنان به عنوان معتزله یاد شده، نقل شده است. (نمونه دیگر، ر.ک: محمد بن سلیمان کوفی، مناقب الإمام أمیر المؤمنین (ع)، ج ۲، ص ۲۸۷؛ همان، ج ۱، ص ۳۱۴) با این حال، به نظر می‌رسد که نمی‌توان گزارش‌های موجود در باره تشیع آنان را نادیده گرفت. (برای نمونه، ر.ک: جلالی مقدم، مدخل «ابراهیم بن محمد بن ابی یحیی»، دائرة المعارف بزرگ اسلامی؛ نجاشی، رجال، ج ۱، ص ۱۳۵؛ طوسی، رجال، ص ۱۸۴؛ حلی، خلاصة الأقوال، ص ۱۲۷)

۷. ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۳، ص ۳۲۹؛ عاملی، صراط المستقیم، ج ۲، ص ۱۷۳. شایان ذکر است که در منبع دوم، جوابی متفاوت از منبع اول ذکر شده است.

۸. کلینی، کافی، ج ۱، ص ۱۱۰.

۹. همان.

۱۰. نجم، آیه ۳۲.

۱۱. کلینی، کافی، ج ۲، ص ۲۸۵.

مرتکب کبیره به منزله بین‌المنزلتین قایل هستند،^۱ این سؤال عمرو از حضرت را می‌توان با اعتقاد خاص آنها در مورد مرتکب کبیره که مسئله اصلی در شکل‌گیری این فرقه است، قلمداد کرد. بنابر نقلی در برخی منابع، امام باقر (ع) پس از ذکر آیه‌ای از قرآن، خطاب به عمرو بن عبید فرمود: «مردم باید قرآن را همان‌طور که نازل شده، قرائت کنند و اگر نیازی به تفسیر آیه داشتند، از ما هدایت بجویند».^۲ ذکر کتاب *التفسیر عن الحسن* در زمره آثار تألیفی عمرو بن عبید،^۳ نشان می‌دهد وی در تفسیر قرآن نیز اهتمام داشته است. از روایت ذکرشده استفاده می‌شود که حضرت در صدد بود تا به وی بفهماند هرکسی قابلیت تفسیر صحیح قرآن را نداشته و در این امر باید به ایشان رجوع کرد. این نکته نیز قابل ذکر می‌باشد که سؤالات سران و پیروان فرق، فقط به جهت علم‌آموزی نبوده؛ بلکه در برخی موارد، جهت امتحان صادقین (ع) و بررسی میزان علم آنها بوده است؛ چنان‌که عمرو بن عبید اذعان می‌کند که پرسشی را برای امتحان کردن امام طرح نموده است.^۴

۲-۲. مراجعات علمی مرجئه به صادقین (ع)

در مورد مرجئه در ابتدا باید خاطرنشان نمود که روابط میان سران مرجئه چون ابوحنیفه (م. ۱۵۰ق) با اصحاب صادقین (ع)، همواره سرد و گاه همراه با تنش بوده است.^۵ باین حال، بر اساس شواهد متعدد، اختلافات مانع ارتباط ایشان با صادقین (ع) نبوده است؛ برای نمونه، مطابق یکی از اخبار،^۶ عمر بن قیس (م. ۱۴۰ق)^۷ و ابوحنیفه (م. ۱۵۰ق) و عمر بن ذر (م. قرن ۲)،^۸ از بزرگان مرجئه، همراه با جمعی از اصحاب‌شان بر امام باقر (ع) وارد شدند و از حضرت در مورد ویژگی‌های «مؤمن» سؤال کردند. آن حضرت برای پاسخ، به روایتی از پیامبر اکرم (ص) اشاره نموده و فرمود: «مؤمن، کسی است که در حال

۱. شهرستانی، *ملل و نحل*، ج ۱، ص ۵۰-۵۲.

۲. ابی حمزه ثمالی، *تفسیر ابی حمزه الثمالی*، ص ۶؛ کوفی، *تفسیر فرات الکوفی*، ص ۲۵۸.

۳. این کتاب که حاوی دیدگاه‌های حسن بصری و به شیوه تفسیری او نگاشته شده بود، مورد توجه و استقبال بسیاری از معتزله قرار گرفت. (ر.ک: بهرامی، *تلاش‌های قرآنی معتزله*)

۴. مفید، *الإرشاد*، ج ۲، ص ۱۶۵.

۵. برای مشاهده شواهدی مبنی بر اعتقاد ابوحنیفه به ارجاء، ر.ک: خطیب بغدادی، *تاریخ بغداد*، ج ۱۳، ص ۳۷۴ و ۳۷۷.

۶. برای نمونه، ر.ک: کشی، *إختیار معرفة الرجال*، ج ۲، ص ۴۳۴.

۷. شایان توجه است که این خبر، در راستای این اعتقاد مرجئه مطرح شد که آنها گفتن شهادتین را در اطلاق عنوان مؤمن بر افراد، کافی دانسته و وقوع هر نوع گناهی، هرچند کبائر را در اطلاق این عنوان، مانع نمی‌دانستند.

۸. برای اطلاعات بیشتر در مورد وی، ر.ک: ابن قتیبه، *المعارف*، ص ۶۲۵؛ مشکور، *فرهنگ فرق اسلامی*، به نقل از: *المقالات والفرق*، ص ۶ و *اللباب*، ج ۳، ص ۸۴.

۹. برای اطلاعات بیشتر در مورد وی، ر.ک: ذهبی، *سیر اعلام النبلاء*، ج ۶، ص ۳۸۶.

ایمان، زنا نکند، از سرقت دوری نماید و شرب خمر از او صادر نشود». پاسخ امام(ع)، در نظر عمر بن ذر غیر معمول آمد و در حالی که همراهانش را با تعجب نگاه می کرد، از حضرت در مورد اینکه عامل و انجام دهنده این گناهان را با چه عنوانی باید خواند، سؤال کرد.^۱ حضرت در پاسخ فرمود: «به آنچه خدا آنها را نامیده و به اعمالشان آنها را بخوانید». سپس حضرت، آیاتی را که در آن، حد و جزای این گناهکاران اشاره شده، ذکر نمود.^۲ مطابق خبری دیگر که نشان از مراجعه متعدد ابوحنیفه در محضر امام صادق(ع) دارد، وی با آن حضرت در یک سفره مشغول غذا خوردن بود که ناگاه مشاهده کرد حضرت پس از دست کشیدن از طعام فرمود: «الحمد لله رب العالمین اللهم هذا منك ومن رسولک». ابوحنیفه از این سخن متعجب شد و از امام صادق(ع) در باره شریک قرار دادن حضرت رسول(ص) با خداوند در این بیان پرسید. حضرت برای پاسخ به ابوحنیفه، به آیاتی از قرآن کریم از جمله: «وما نقموا إلا أن أغنیهم الله ورسوله من فضله»^۳ و «رضوا ما آتیهم الله ورسوله وقالوا حسبنا الله سیؤتینا الله من فضله ورسوله»^۴ اشاره نمود. ابوحنیفه پس از شنیدن پاسخ حضرت، قدری تأمل کرد و سپس، به خدا قسم یاد نمود که گویا هرگز این دو آیه را نشنیده است.^۵ بخش دیگری که در مراجعات بزرگان مرجئه قابل مشاهده است، حضور این افراد نزد امام(ع)، به جهت دریافت اخبار و روایات نبی اکرم(ص) از زبان ایشان است؛ برای نمونه، ابوحنیفه در نزد امام صادق(ع) حاضر شد و آن حضرت در مورد فضایل اهل بیت(ع) و شیعیان خبری را به درخواست او بیان نمود.^۶

همچنین، در سند روایات متعددی که از صادقین(ع) نقل شده، اسامی افرادی به میان آمده که دارای اندیشه ارجاء بودند. موضوع این اخبار، مباحث کلامی چون «چیستی کفر و ایمان»^۷، مباحث فقهی مانند «احکام ارث»^۸، «نماز به امامت فردی قدری مذهب»^۹ و مباحث اجتماعی و سیاسی چون «قیام

۱. تعجب آنها و سؤال عمر، از این جهت بود که آنان حدّ وسطی بین ایمان و کفر قایل نبودند و گمان می کردند وقتی فردی مؤمن نبود، کافر است و یا به دلیل اندیشه مرجئه بود که صرف شهادتین و اعتقاد را در ایمان کافی می دانستند و برای عمل نقشی قایل نبودند. (برای اطلاع بیشتر، ر.ک: اشعری، مقالات الاسلامیین واختلاف المصلین، ص ۱۳۲ و ۱۵۴؛ شهرستانی، الملل والنحل، ج ۱، ص ۱۶۵)

۲. مفید، امالی، ص ۲۲.

۳. توبه، آیه ۷۵.

۴. توبه، آیه ۵۹.

۵. کراجکی، کنز الفوائد، ج ۲، ص ۳۶.

۶. مفید، الاختصاص، ص ۱۹۰.

۷. طوسی، تهذیب الأحکام، ج ۵، ص ۴۵۹.

۸. همان، ج ۹، ص ۳۱۰.

۹. ابن عدی، الکامل، ج ۲، ص ۴۱۹.

زیدبن علی^۱ را شامل می‌شود. سؤال مرجئه از معنا و مفهوم آیات قرآن کریم نیز به‌وفور در منابع قابل مشاهده است؛ برای مثال، ابوحنیفه در مورد آیه «ولتستلن یومئذ عن النعیم»^۲ از امام صادق (ع) سؤال کرد. جالب است که حضرت ابتدا نظر خود ابوحنیفه را در این باره جویا شد و ابوحنیفه مقصود آیه را «مأكولات و مشروبات» دانست. سپس، حضرت فرمود: «دراین صورت، وقوف تو به طول خواهد کشید». سپس، حضرت تذکر داد: «ما اهل بیت نعیمی هستیم که خداوند به واسطه ما به بندگان نعمت داد و به وسیله ما بین آنان بعد از اختلاف، الفت ایجاد کرد و آنها را بعد از اینکه دشمن بودند، برادر قرار داد و ایشان را هدایت کرد».^۳ مطابق اخبار، در سفر امام صادق (ع) به عراق و با استقرار ایشان در منطقه حیره، ابوحنیفه و دیگر اهل مرجئه به آن حضرت مراجعه می‌نمودند و سؤالاتی را نزد حضرت مطرح می‌کردند؛ برای نمونه، یکی از مرجئه در مورد چیستی «معروف و منکر» پرسید. حضرت در تبیینی، این دو مفهوم را با ارتباط به امام علی (ع) تفسیر نموده، معروف را نیکی به ایشان و منکر را ظلم به آن حضرت معنا کرد.^۴ شایان ذکر است که ابوحنیفه در فرصت‌های حضور خود در مدینه، از محضر امام باقر و امام صادق (ع) بهره گرفته و روایات وی از ایشان در جای‌جای مسانید روایات او دیده می‌شود.^۵

۳-۲. مراجعات علمی سران اهل حدیث به صادقین (ع)

اختلافات موجود میان اهل حدیث و امامیه، گاه آن قدر شدت می‌گرفت که سران^۶ و پیروان اهل حدیث واکنش تند و غیر معمولی نسبت به ائمه (ع) داشتند؛^۷ بالاین حال، بررسی مجموع اخبار و شواهد، نشان از اعتراف آنان به ضرورت بهره‌گیری علمی از صادقین (ع) دارد.^۸ بنا بر نقلی، روزی سفیان ثوری (م. ۱۶۱ق) برای استفاده از دانش امام صادق (ع)، نزد ایشان رسید و حضرت سخنانی با موضوعات اخلاقی برای وی مطرح نمود.^۹ مطابق خبری دیگر، همو از حضرت درخواست شنیدن حدیث می‌کند. حضرت در پاسخ

۱. مفید، الاختصاص، ص ۹۰.

۲. تکاثر، آیه ۸.

۳. طبرسی، تفسیر مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۴۳۳.

۴. مجلسی این روایت را از منابع مختلف نقل کرده است. (بحار الأنوار، ج ۱۰، ص ۲۰۸-۲۱۰)

۵. مثلاً ر. ک: ابویوسف، الآثار، ص ۳۴ و ۱۲۴؛ خوارزمی، جامع مسانید ابوحنیفه، ج ۱، ص ۳۸۸؛ همان، ج ۲، ص ۸۳؛ به نقل از: مدخل «ابوحنیفه»، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.

۶. برای اطلاع از سران اهل حدیث، از جمله: مالک بن انس، سفیان ثوری، سفیان بن عیینه، اوزاعی و ابن شهاب زهری، ر. ک: پاکتچی، ذیل مدخل «اصحاب حدیث».

۷. برای نمونه، ر. ک: اربلی، کشف الغمة، ج ۲، ص ۳۶۹؛ کشی، اختیار معرفة الرجال، ج ۲، ص ۶۹۰؛ ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۳، ص ۴۷۰.

۸. اربلی، کشف الغمة، ج ۲، ص ۳۷۲؛ صدوق، امالی، ص ۲۳۴؛ قاضی نعمان، شرح الأخبار، ج ۳، ص ۲۹۹.

۹. طوسی، امالی، ص ۴۸۰.

به این درخواست، کثرت حدیث را به صلاح وی ندانست؛ ولی در ضمن بیانی، او را به حمد خداوند و استغفار توصیه نمود.^۱ بنا بر نقلی دیگر، سفیان از حضرت پرسشی مربوط به تفسیر قرآن کریم مطرح نمود و در مورد آیه «ن» پرسید. حضرت در ضمن اشاره به این مطلب که «ن» نام نهی در بهشت است، به توضیحاتی در این باره پرداخت^۲ و یا وقتی از حضرت در مورد برخی دیگر از آیات مقطعه سؤال کرد، حضرت به معنا و تفسیر هریک اشاره فرمود.^۳ این گونه موارد، بارها و بارها در منابع متقدم دیده می‌شود.^۴ نمونه دیگر مراجعات علمی اهل حدیث، در مورد مالک بن انس (م. ۱۷۹ق) قابل مشاهده است؛ چنان‌که وی در یک گفت‌وگوی فقهی، از امام صادق (ع) در باره ثواب روزه یک روز از ماه رجب و شعبان سؤال می‌کند و حضرت با اشاره به بیانی از رسول خدا (ص) به وی پاسخ می‌دهد؛^۵ در بیانی دیگر، همو در ملاقات با امام صادق (ع) از ایشان درخواست موعظه نمود و حضرت مباحثی را مطرح کرد و این بیانات را چند مرتبه پس از درخواست دوباره سفیان ادامه داد.^۶ همچنین، اخبار متعددی در منابع روایی شیعه و سنی وجود دارد که بزرگان اهل حدیث بدون واسطه از صادقین (ع) نقل روایت می‌کند؛^۷ برای نمونه، مالک بن انس، به‌وفور نزد امام صادق (ع) برای شنیدن روایات حاضر می‌شد و وقتی می‌خواست روایاتی را که از حضرت اخذ کرده، بیان کند، از عبارت «حدثنا الثقة» استفاده می‌کرد.^۸ شایان ذکر است که در ذیل نام سفیان بن عیینه (م. ۱۹۸ق) در کتاب رجال نجاشی، اثری از وی با نام «نسخه عن جعفر بن محمد (ع)» نقل شده است که نشان می‌دهد سران اهل حدیث، امامان شیعه را به‌عنوان یکی از مراجع علمی آن زمان پذیرفته و حتی روایات آن را در قالب کتاب و اثری مستقل تألیف کرده‌اند.^۹

۱. اربلی، کشف الغمّة، ج ۲، ص ۳۹۸؛ حلی، العدد القویّة، ص ۱۴۹.

۲. صدوق، معانی الأخبار، ص ۲۳.

۳. همان، ص ۲۲.

۴. برای نمونه برخی از این گزارش‌ها، ر.ک: همان، ص ۲۳.

۵. همو، امالی، ص ۶۳۵.

۶. همو، خصال، ص ۱۶۹.

۷. همو، امالی، ص ۲۳۴ و ۲۳۵؛ برقی، محاسن، ج ۲، ص ۵۵۰؛ ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۳، ص ۱۰۱ و ۳۷۲؛ اربلی، کشف الغمّة، ج ۲، ص ۳۳۷ و ۴۰۲؛ عیاشی، تفسیر العیاشی، ج ۲، ص ۱۹ و ۲۳۱؛ کلینی، کافی، ج ۱، ص ۵۰ و ۴۰۶؛ همان، ج ۲، ص ۱۶، ۷۲، ۱۲۹، ۱۶۴ و ۴۱۵؛ همان، ج ۴، ص ۵۲۱؛ قاضی نعمان، دعائم الاسلام، ج ۲، ص ۱۵۵؛ قاضی مغربی، شرح الأخبار، ج ۱، ص ۲۲۹؛ همان، ج ۲، ص ۴۱۹؛ طوسی، امالی، ص ۲۱۱ و ۶۰۹؛ ابن شبه نمیری، تاریخ مدینه، ج ۲، ص ۶۳۸؛ همان، ج ۳، ص ۹۳۷؛ ابن مشهدی، المزار، ص ۴۶۱؛ ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ج ۱، ص ۳۴۳؛ همان، ج ۳، ص ۴۰۲؛ همان، ج ۱۳، ص ۳۰۰؛ همان، ج ۱۸، ص ۴۱۰؛ همان، ج ۲۶، ص ۳۴۴؛ ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۱، ص ۴۹۷؛ همان، ج ۲، ص ۴۹۲؛ همان، ج ۳، ص ۱۱۳، ۳۰۱ و ۳۶۹؛ همان، ج ۵، ص ۳۲۴.

۸. صدوق، معانی الأخبار، ص ۲۹۹.

۹. نجاشی، رجال، ص ۱۹.

۴-۲. مراجعات علمی سران خوارج به صادقین(ع)

خوارج که البته با گذشت زمان ابعاد اعتقادات و تقسیمات فرقه‌ای ایشان روشن‌تر شده، از دیگر فرقه‌های مهم اعتقادی در دوره صادقین(ع) بودند و اقدامات متعددی از آنان در این دوره برای جذب گروه‌های دیگر و حتی مقابله با امامی مذهب‌بان، صورت گرفته است؛^۱ بالین حال، بزرگان این گروه نیز در موارد متعدد نزد رهبران شیعه حاضر شده و پس از شنیدن سخنان امام(ع)، چاره‌ای جز پذیرش قول وی نمی‌دیدند و به علم و فضل آنان اعتراف می‌نمودند.^۲ شایان توجه است که دیدگاه‌ها و باورهای عموم خوارج در این دوره که دیگر گروه‌های مذهبی جز خود را کافر می‌پنداشتند،^۳ سبب دوری آنان از مسلمانان بود. به نظر می‌رسد که همین موضوع سبب شده تا شواهد کمتری در مورد مراجعه این گروه به صادقین(ع) نسبت به فرق دیگر کلامی به دست آید. مطابق خبری، یکی از خوارج با مراجعه به امام باقر(ع) پرسشی کلامی در مورد خدای متعال و دیدن وی پرسید. ایشان در پاسخ - با توجه به باورهای خاص خوارج - فرمود: «چشم‌های ظاهر او را نمی‌بینند؛ ولی قلب با حقایق ایمان او را می‌بیند. با قیاس شناخته نمی‌شود و با ابزار حسی درک نمی‌شود». این گفت‌وگو ادامه یافت و مطابق آنچه در متن خبر آمده است، فرد خارجی مسلک از محضر حضرت بیرون می‌رفت؛ درحالی که به علم وافر حضرت اعتراف می‌کرد و عبارت «اللہ أعلم حیث یجعل رسالتہ»^۴ را تکرار می‌نمود. گفتنی است که گاه تعاملات به صورت غیرمستقیم صورت گرفته است؛ برای نمونه، در نقلی دیگر، بعضی از بزرگان خوارج نزد داود رقی، از اصحاب امام صادق(ع) رفته و از وی در باره آیه «ومن الضان اثین ومن المعز اثین قل الذکرین حرم أم الاثینین...»^۵ و اینکه چه چیز از این دو حلال و چه چیز حرام است، سؤال کردند. وی از آنجا که پاسخ را نمی‌دانست، این پرسش را به خاطر سپرد و در ایام حج به امام صادق(ع) مراجعه کرد و پرسش خوارج را مطرح نمود. او پس از دریافت پاسخ کوتاه و گویای امام صادق(ع)، آن را نزد خوارج مطرح کرد.^۶

۴-۵. مراجعات علمی سران بتریه به صادقین(ع)

بتریه، گروهی از عامه و البته با گرایش به اندک اندیشه‌های شیعه بودند که در دوره صادقین(ع) در

۱. برای نمونه در مورد ردیه نگارش یافته از سوی خوارج و بر ضد امامیه، ر.ک: ابن ندیم، فهرست، ص ۲۳۳.
۲. کلینی، کافی، ج ۱، ص ۹۷؛ همان، ج ۸، ص ۱۲۲؛ ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۳، ص ۳۲۲؛ همچنین برای اطلاع بیشتر، ر.ک: طبرسی، احتجاج، ج ۲، ص ۵۸.
۳. برای اطلاع از باورهای خوارج، ر.ک: جرجانی، شرح مواقف، ج ۸، ص ۳۷۷؛ بغدادی، الفرق بین الفرق، ص ۷۳؛ اشعری، مقالات الاسلامیین، ج ۱، ص ۱۵۶.
۴. انعام، آیه ۱۲۴.
۵. کلینی، کافی، ج ۱، ص ۹۷؛ صدوق، توحید، ص ۱۰۸.
۶. انعام، آیه ۱۴۳.
۷. «هذا شین حملته الإبل من الحجاز» (کلینی، کافی، ج ۴، ص ۴۹۲).

کوفه حضوری فعال داشته و نقش مؤثری در معادلات فکری و فرهنگی ایفا می‌کردند.^۱ این گروه، هرچند توسط فرقه‌نویسان به‌عنوان بخشی از زیدی‌مذهبان به‌شمار آمدند، اما اختلافات قابل توجهی در مسائل کلامی با شیعیان داشتند و در موارد متعدد، برای تخریب امامیه تلاش می‌کردند.^۲ باین‌حال، بزرگان این گروه نیز همواره با صادقین (ع) مرتبط بوده و بارها مسائل و مشکلات علمی خود را نزد ایشان مطرح نموده‌اند.

یکی از این افراد، حکم‌بن‌عتیبه (م. ۱۱۵ق) است که تعدد مراجعه او به امام باقر (ع)، سبب شده تا او شیوه پاسخگویی آن حضرت را به مسائل فقهی بیان کند.^۳ مطابق همین نقل، وی منتظر خروج امام باقر (ع) از منزل بود تا پرسش‌های خود را نزد آن حضرت مطرح کند.^۴ در حدیثی دیگر، از حکم‌بن‌عتیبه وی تأکید می‌کند: «هرگز کسی را تیزبین‌تر و تیزفهم‌تر از ابوجعفر ندیده‌ام.»^۵ او در مسائل متعددی که مربوط به ابواب مختلف فقهی چون: دیات،^۶ ارث^۷ و حج^۸ است و یا برای اطلاع از برخی مفاهیم و مباحث تفسیر قرآن کریم،^۹ به صادقین (ع) مراجعه نموده است.

فرد دیگر از بزرگان و فقه‌های بتریه، حسن بن صالح (م. ۱۶۸ق) است که جایگاه فقهی و علمی قابل توجهی در دوره خود داشته است.^{۱۰} وی نیز در موارد متعدد، برای پرسیدن سؤالات فقهی به امام صادق (ع) مراجعه کرده است که در این موارد، بر عباراتی چون «سألت أبا عبد الله» و «سألت جعفر بن محمد» تصریح شده است.^{۱۱} شیخ کلینی مراجعات گسترده حسن بن صالح را نزد امام صادق (ع) ثبت نموده است.^{۱۲}

۱. برای آشنایی با این گروه و بزرگان آن، ر.ک: اشعری، *مقالات الإسلامیین*، ص ۱۸؛ نوبختی، *فرق الشیعة*، ص ۲۰-۲۱؛ ابن‌سعد، *طبقات الکبری*، ج ۲، ص ۴۲۰، ۴۲۵ و ۴۶۱؛ ابن‌ندیم، *فهرست*، ص ۲۲۷؛ نجاشی، *رجال*، ص ۳۶۰.
۲. برای نمونه، در این باره ر.ک: توحیدی‌نیا، «واکاوی چگونگی تعامل امام باقر (ع) و امام صادق (ع) با فرقه بتریه»، *تاریخ اسلام*، ش ۵۸، ص ۱۵۲.
۳. کلینی، *کافی*، ج ۷، ص ۲۴.
۴. همان.
۵. همان.
۶. همان، ص ۲۲۹.
۷. صدوق، *من لایحضره الفقیه*، ج ۴، ص ۳۰۸.
۸. طوسی، *تهذیب الأحکام*، ج ۷، ص ۴۷۱.
۹. کلینی، *کافی*، ج ۷، ص ۳۸۵.
۱۰. برای اطلاع بیشتر در این باره، ر.ک: صفدی، *وافی بالوفیات*، ج ۱۲، ص ۳۹.
۱۱. شریف مرتضی، *الانتصار*، ص ۸۴، ۹۴، ۱۸۵، ۱۸۸، ۴۶۷، ۵۲۵ و ۵۴۹.
۱۲. برای نمونه، ر.ک: کلینی، *کافی*، ج ۳، ص ۴۸۷؛ همان، ج ۴، ص ۲۱۲.

۳. تحلیل موردی ابعاد مراجعات علمی به صادقین (ع)

۳-۱. زمینه و بستر مراجعات

در تحلیل وضعیت علمی عصر صادقین (ع) و چرایی رجوع قابل توجه سران و پیروان فرق به ایشان در مسائل علمی، به نظر می‌رسد بخشی از این موضوع، به منع گسترده کتابت حدیث در قرن نخست برمی‌گردد.^۱ در دوره صادقین (ع)، بیشتر صحابه که احادیث را در ذهنشان حفظ می‌کردند، از دنیا رفته بودند. از طرفی، با غصب حکومت توسط افراد و خاندان‌های ناشایست و غیر صالح، نه تنها در جهت تبیین معارف ناب اسلام، تلاش و فعالیت چشمگیری انجام نمی‌گرفت، بلکه برخی از آنها به صراحت برخلاف آموزه‌های دینی موضع‌گیری کرده و سیاست‌هایشان صرفاً در جهت تحکیم قدرت خود و خاندان‌شان خلاصه می‌شد. البته این عوامل، کم بودن آگاهی قسمت عمده‌ای از جامعه اسلامی نسبت به معارف و احکام دینی را به دنبال داشت؛ چنان‌که امام صادق (ع) در بیانی به این مطلب اشاره دارد که مردم به چیزی از آنچه حضرت رسول (ص) آورد، عمل نمی‌کنند؛ مگر رو به قبله و کعبه ایستادن.^۲ همچنین، مسائل متعدد و جدیدی پیش می‌آمد که احساس می‌کردند تعقل و تفکر آنان نمی‌تواند جایگزین دیدگاه‌های صادقین (ع) باشد. بنابراین، تغییر ساختار حکومت و فضای علمی حاکم بر سده اول هجری، نوعی احساس نیاز را به منبع علمی صادقین (ع) به وجود آورد و ایشان نیز در این دوره با شناخت جریان‌های فکری و با بازتر شدن ظرفیت فعالیت‌های علمی و کلامی، با حداکثر توان به گفت‌وگو با فرق پس از مراجعات ایشان اهتمام نمودند.^۳ صادقین (ع) بارها به‌طور صریح به سران فرق تأکید می‌کردند که علم صحیح، تنها در نزد ایشان است.^۴ بررسی شواهدی که در بخش گذشته ذکر شد، نشان می‌دهد، تیره

۱. ر.ک: بخاری، الصحيح، ج ۱، ص ۳۳.

۲. ر.ک: برقی، المحاسن، ج ۱، ص ۱۵۶. در روایتی دیگری از حضرت، به مطابق حق نبودن اعمال مردم اشاره شده است. (ر.ک: ابن صباغ، الفصول المهمة، ج ۱، ص ۵۷۸) برای آگاهی از کلام افرادی چون: زهري، عبدالله بن عمرو عاص، ابودرداء، حسن بصری، انس بن مالک و ابن زبیر در مورد عدم آگاهی کافی مردم نسبت به احکام دین، ر.ک: امین، ضحی الاسلام، ج ۱، ص ۳۶۵؛ ابن عبدالبر، جامع بیان العلم، ج ۲، ص ۲۴۴؛ احمد بن حنبل، مسند، ج ۶، ص ۲۴۴.

۳. در مورد امام باقر (ع) وارد شده: «لم يظهر من ولد الحسن والحسين - عليهما السلام - من العلوم، ما ظهر منه في التفسير والكلام والأحكام والحلال والحرام» (ابن شهر آشوب، مناقب آل أبي طالب، ج ۳، ص ۳۲۷) همچنین، شیخ مفید (ره) در مورد امام صادق (ع) می‌گوید: «نقل الناس عنه من العلوم ما سارت به الركبان، وانتشر ذكره في البلدان، ولم ينقل عن أحد من أهل بيته العلماء ما نقل عنه، ولا لقي أحد منهم من أهل الآثار ونقله الأخبار، ولا نقلوا عنهم كما نقلوا عن أبي عبدالله - عليه السلام - فإن أصحاب الحديث قد جمعوا أسماء الرواة عنه من الثقات، على إختلافهم في الآراء والمقالات، فكانوا أربعة آلاف رجل» (مفید، الإرشاد، ج ۲، ص ۱۷۹)

۴. بنا بر روایتی، امام باقر (ع) فرمود: «شرواً وغرباً لن تجدوا علماً صحيحاً إلا شيئاً يخرج من عندنا أهل البيت» (صفار، بصائر الدرجات، ص ۳۰) برای آگاهی از روایات صادقین (ع) در این باره، ر.ک: کلینی، کافی، ج ۱، ص ۳۲، ۱۸۳.

بودن روابط شیعیان امامی و فرقه‌های دیگر کلامی غیرشیعه، امری عمومی و مشترک در مورد همه فرق کلامی دوره مورد نظر بوده است. در چنین شرایطی، به‌طور معمول و طبیعی، انتظار آن بود که بزرگان فرقه‌ها حاضر به مراجعه به سران و رؤسای فرقه دیگر نشوند. با این حال، مشاهده شده که در تمامی موارد، برخی از مهم‌ترین سران فرق کلامی نزد صادقین (ع) حاضر شدند. این موضوع با مشاهده شواهدی در مراجعه خوارج به صادقین (ع) که برخی از سران آنان بدترین واکنش‌ها را نسبت به ائمه (ع) و امامیه داشته‌اند، بیش از پیش روشن می‌شود.^۱ برای تأیید بیشتر این مطلب، می‌توان به سخن عبدالله بن عطاء مکی (م. قرن ۲ق) در این باره اشاره کرد که می‌گوید: «هرگز هیچ‌یک از علما را ندیدم که آن‌قدر خود را کوچک کنند؛ مگر نزد محمد بن علی؛ به جهت تواضعی که نسبت به او داشتند و معرفتی که نسبت به حق و علم او داشتند و اقتباسی که از وی می‌کردند.»^۲ این در حالی است که در اخبار و گزارش‌های مربوط به آن دوران، چنین جایگاه والای علمی را در مورد هیچ فردی که رجوع سران و پیروان فرق مختلف را برای حلّ مسائل‌شان به دنبال داشته باشد، جز در مورد صادقین (ع) نمی‌توان مشاهده کرد.

موضوع دیگری که می‌توان بدان در باره زمینه و بستر این ارتباطات اشاره نمود، آن است که برخی از بزرگان فرقه‌های یادشده در دوره صادقین (ع)، علاوه بر کهولت سن، از مرتبه و جایگاه علمی نزد مردم برخوردار بوده و روزانه مورد مراجعه بوده‌اند؛ با این حال، مشاهده می‌شود که آنان برای درک محضر صادقین (ع) ابایی ندارند. آنان از مناطق زندگی و فعالیت فرقه‌ای خود، به مدینه و گاه در ایام حج به مکه رفته تا پرسش‌های بی‌جواب خویش را نزد ایشان مطرح نمایند. در مورد نوع روابط سران فرقه‌ها با امام نیز نمی‌توان از این موضوع به‌راحتی عبور کرد که آنان همواره مورد احترام امام (ع) قرار می‌گرفتند و از این جهت، برخی از آنان با صادقین (ع) به‌طور مکرر هم‌سفره و هم‌صحبت می‌شدند. رفتار امام صادق (ع) در تعاملات اجتماعی، چنان بود که مراجعان در اولین دیدار، تحت تأثیر عظمت روحی و اخلاقی ایشان قرار می‌گرفتند؛ چنان‌که از عمرو بن ابی مقدم (م. ۱۷۲ق) نقل شده: «چون به جعفر صادق (ع) نظر می‌کردم، متوجه می‌شدم که آن حضرت، از سلاله پیامبران است.»^۳ این‌گونه روابط را می‌توان در راستای راهبرد کلی و عمومی - نه در موارد استثنا - دانست که صادقین (ع) در قبال عموم غیرشیعه مبتنی بر مدارا و شرکت در جماعات و روابط مسالمت‌آمیز با آنها و تلاش در جهت هدایت‌شان، اتخاذ کرده بودند.^۴ امام صادق (ع)

۴۰۰ و ۴۱۴؛ عیاشی، تفسیر عیاشی، ج ۱، ص ۸۶؛ صفار، بصائر الدرجات، ص ۲۶، ۳۳، ۵۳۴، ۵۳۸ و ۵۳۹؛ مفید، امالی، ص ۹۶.

۱. برای نمونه، ر.ک: ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۳، ص ۳۳۳.

۲. ر.ک: قاضی نعمان، شرح الأخبار، ج ۳، ص ۲۷۷.

۳. مزی، تهذیب الکمال، ج ۳، ص ۴۲۱؛ ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ج ۶، ص ۴۴۰.

۴. برای نمونه، ر.ک: کلینی، کافی، ج ۲، ص ۲۲۳؛ همان، ج ۸، ص ۲۲۹.

به گونه ای عمل نمی کرد که به عنوان یک پیشوای خاص، مورد اعتنای همان گروه باشد و دیگر گروه ها و مذاهب توجهی به ایشان نداشته باشند. انتساب آن بزرگوار به رسول خدا(ص)، برخورداری از علم فراوان، اخلاق نیک و بسیاری عوامل دیگر، سیره آن حضرت را که می کوشید به عنوان یک پیشوای دینی، مرجع همه گروه ها و فرقه ها باشد، تقویت می کرد.^۱ حضور امام(ع) در موسم حج و پاسخگویی به سؤالات مردم و حضور گروه بی شماری از مردم در منزل امام(ع)، از شواهد این امر است.^۲

۲-۳. عوامل و جلوه های مراجعات علمی به صادقین(ع)

مقصود از جلوه های مراجعه علمی بزرگان فرق مورد نظر، مواردی است که در درجه اول، بهره مندی آنان از صادقین(ع) را نشان می دهد و به عبارتی، می توان از آن به قالب های بهره جویی آنان از صادقین(ع) یاد نمود و در درجه بعد، مواردی که می توان از آن احساس نیاز ایشان را به صادقین(ع) و نظر آنان نسبت به مقام و جایگاه علمی صادقین(ع) را برداشت نمود. در مورد بخش اول، مهم ترین جلوه های مراجعات علمی سران فرق غیرکلامی را می توان موارد ذیل برشمرد:

۱. گفت وگو و پرسش و پاسخ؛
 ۲. درخواست موعظه اخلاقی و یا شنیدن روایت؛
 ۳. نگارش کتاب در مورد اخبار و فرمایش صادقین(ع)؛
 ۴. نقل روایات صادقین(ع) در مجامع علمی.
- همچنین، می توان از موارد زیر نیاز ایشان به صادقین(ع) را در مسائل علمی برداشت کرد:
۱. اعتراف صریح و مکرر آنان به مقام والای علمی صادقین(ع)؛
 ۲. به کار بردن تعبیرات علمی برای صادقین(ع) چه به صورت مطلق و چه در هنگام نقل خبر از ایشان؛

۳. اعلام صریح به نیازمندی به علم صادقین(ع) برای حل مشکلات؛

۴. انتظار آنان برای درک محضر صادقین(ع).

به نظر می رسد، یکی از مهم ترین دلایل این مراجعات، فهم ضمنی و یا کامل بزرگان فرق از مقام و مرتبت علمی صادقین(ع) بوده است. این موضوع، در بیشتر روایاتی که در مواجهه ایشان با صادقین(ع) وجود دارد، دیده می شود. اینکه گاه سران فرقه، کلیدی ترین اختلاف خود با امامیه را با امام(ع) مورد بحث قرار می دهند، بر شک و شبهه خویش در مورد برخی موضوعات تأکید می کنند و یا بیش از هر چیز بر مقام علمی غیرقابل انکار ایشان تأکید می کنند که همگی نشان از این مهم دارد. با مراجعه به اخبار نیز،

۱. برای نمونه، ر.ک: بابایی، سیره/امام صادق(ع) در برخورد با اهل سنت، ص ۴۷.

۲. طبرسی، اعلام الوری، ص ۲۸۱.

کمتر مواردی دیده می‌شود که آنان جز در مشکلات یا تردیدهای علمی و یا شنیدن اخبار و مواعظ ائمه(ع)، نزد ایشان حاضر شوند.^۱ البته دلایلی دیگر نیز می‌تواند در این مراجعه مؤثر باشد؛ برای نمونه، اخبار در مورد اهل بیت و خاندان پیامبر(ص) همواره مورد توجه فرق مسلمان بوده است و یا مطابق آنچه در یکی از اخبار گذشت، برخورداری صادقین(ع) از پیروان و اصحاب پُر تعداد، در مراجعه آنان به صادقین(ع) مؤثر بوده است؛ اما هیچ‌یک از این موارد نمی‌تواند بر سبب نخست، یعنی فهم ضمنی و یا کامل بزرگان فرق از مقام و مرتبت علمی صادقین(ع)، مقدم شود و آن را تحت الشعاع قرار دهد.

۳-۳. موضوعات علمی در مراجعه به صادقین(ع)

شاید با جمع‌آوری تمام موضوعات مراجعه فرق کلامی غیرشیعه، نتوان موضوعی در علوم اسلامی را یافت که ایشان در آن قلمرو سؤالاتی را نزد امام(ع) مطرح نکرده باشند؛ اما مهم‌ترین این موارد را می‌توان در ۵ بخش بیان نمود:

۱. پرسش‌های کلامی: حجم قابل توجهی از پرسش‌های طرح‌شده نزد صادقین(ع)، یا به موضوعات کلامی و اعتقادی و یا به آن دسته از مسائل اعتقادی که مخصوص به فرقه بوده و موجب تمایزشان از سایر فرق می‌شود، پرداخته است. باید اشاره نمود که نفس حضور و مواجهه جدی سران و اندیشمندان فرق مختلف غیرشیعی و ارتباط ایشان با صادقین(ع) در مباحث کلامی و دفاع جدی امام(ع) از مبانی امامیه، اسباب پرورش اندیشه و آموزه‌های کلامی امامیه را به وجود آورده است.

۲. پرسش‌های فقهی: بررسی‌ها نشان داد که چه در مباحث فردی مثل نماز و روزه و چه در مباحث اجتماعی مثل امر به معروف و نهی از منکر یا جهاد، مراجعات متعددی از سوی سران فرق به صادقین(ع) انجام شده است. تعبیر قابل توجهی از سوی برخی بزرگان فکری دوران صادقین(ع) در این باره در منابع معتبر دیده می‌شود؛ برای نمونه، از ابوحنیفه نقل شده است که: «اگر جعفر بن محمد نبود، مردم مناسک حجتان را نمی‌دانستند.»^۲

۳. پرسش‌های تفسیری: چنان‌که در گزاره‌های بخش پیش گذشت، در عرصه‌های مختلف علوم قرآن، از فهم واژه‌ها و شأن نزول اخبار گرفته تا مصادیق آموزه‌های قرآن کریم، مورد سؤال آنان بوده است.

۴. پرسش‌های اخلاقی: بررسی‌ها نشان داد که مراجعات فرق به صادقین(ع) در مباحث اخلاقی، تا حد لازم در منابع مورد توجه قرار نگرفته است؛ اما در موارد متعدد، سران فرق به جایگاه علمی امام(ع) در این عرصه تصریح نموده‌اند که نشان از ارتباط و گفت‌وگوهای ایشان با ائمه(ع) در این زمینه دارد.^۳

۱. برای نمونه، در باره برخی موارد نادر، ر.ک: کلینی، کافی، ج ۸، ص ۳۵۰؛ طبرسی، احتجاج، ج ۲، ص ۶۴.

۲. صدوق، من لایحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۱۹.

۳. برای نمونه، ر.ک: صدوق، خصال، ص ۱۶۹؛ طوسی، امالی، ص ۴۸۰؛ سهمی، تاریخ جرجان، ص ۴۷۹.

۵. پرسش‌های اجتماعی: در نهایت، باید مسائل و مشکلات عصر و زمانه صادقین (ع) را یکی از محورهای مهم مراجعات علمی فرق کلامی غیرشیعه نزد ایشان دانست. در بخش شواهد گذشت که سران فرق غیرشیعه در مورد کنش‌ها و واکنش‌های خودشان، پیروان‌شان و دیگر مسلمانان در برابر مسائل اجتماعی و سیاسی و حق یا باطل بودن آن نزد پروردگار، سخن به میان می‌آوردند.^۱

۳-۴. واکنش و برخورد صادقین (ع) در برابر مراجعات علمی

شرایط عصر، نیازهای زمانه، نوع نگرش مخاطبان صادقین (ع) به ایشان و چالش‌های موجود در موضوعات کلامی می‌توانست سبب تقابل صادقین (ع) با سران فرق غیرشیعه شود؛ اما بستر موجود سبب می‌شد تا صادقین (ع) جز در موارد خاص، در جست‌وجوی فضای همدلی، مدارا و هدایت این افراد باشند. امام صادق (ع) در بیان شرایط عصر می‌فرماید: «همانا مردم پس از پیامبر (ص)، سنت‌های مردمان پیش از خود (جاهلیت) را در پیش گرفتند. پس، دین خدا را تغییر دادند و آن را از اصل و مسیر اصلی خود، منحرف ساختند و چیزهایی بر آن افزودند و چیزهایی از آن کاستند و هرچه امروز از دین در دست مردم است، همان صورت انحراف شده دین است و از دین نازل شده از سوی خدا، چیزی در دست مردم نیست».^۲ شرایط عصر سبب می‌شد تا این بهره علمی فرق از حضرت، فقط به درخواست خود آنها نبوده و بنا بر گزارشی، خود امام صادق (ع) در کنار جمره عظمی^۳ ایستاده و می‌فرمود: «پرسش‌های‌تان را از من بپرسید».^۴ یا بنا بر خبر دیگر، حضرت می‌فرمود: «پرسش‌های‌تان را از من بپرسید؛ پیش از آنکه در میان‌تان نباشم».^۵ روایت نقل شده از امام صادق (ع) که از تکذیب روایات نقل شده توسط برخی پیروان فرق، منع نمود نیز به نوعی بر کثرت نقل روایات توسط این فرقه‌ها از امام (ع) دلالت دارد. آن حضرت بنا بر این روایت می‌فرماید: «[همه] احادیثی را که مرجئه و قدریه و خوارج به ما نسبت داده و از قول ما نقل می‌کنند، تکذیب نکنید؛ زیرا شما نمی‌دانید شاید مطلبی از حق در آن باشد که در این صورت، خداوند را در بالای عرشش تکذیب کرده‌اید».^۶ بررسی شواهد جمع‌آوری شده در بخش‌های گذشته تحقیق، نشان داد که می‌توان ابعاد مواجهه علمی حضرت با سران فرق کلامی غیرشیعی را در موارد زیر دانست:

۱. رویکرد کلی صادقین (ع): برخورد ایشان با سران فرق، همواره همراه با احترام و محبت در

۱. برای نمونه درباره قیام‌ها، ر.ک: مفید، الإختصاص، ص ۹۰.

۲. برای مشاهده این تعبیر و نوع تفسیری که از آن شده است، ر.ک: ابوزهره، الإمام ابوحنیفه، ص ۱۱۱.

۳. از جمله مناسک حج، رمی جمره است و «جمره عظمی»، یکی از جمرات سه‌گانه است.

۴. ابن عدی، الکامل، ج ۲، ص ۱۳۲؛ مزی، تهذیب الکمال، ج ۵، ص ۷۹؛ ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ج ۶، ص ۲۵۷.

۵. اربلی، کشف الغمّة، ج ۲، ص ۳۷۵؛ مزی، تهذیب الکمال، ج ۵، ص ۷۹؛ ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ج ۶، ص ۲۵۷.

۶. برقی، محاسن، ج ۱، ص ۲۳۱.

پاسخگویی و در نظر گرفتن نقش و شأن مراجعه‌کننده بوده است و مشاهده نشد که حضرت در شرایط عادی، کسی را به حضور نطلبد و یا بدون طرح دلیل، ایشان را رد کند؛^۱ برعکس، شخص تا زمانی که از پاسخ صادقین (ع) قانع نمی‌شد، در غالب موارد به پرسش‌های خود ادامه می‌داد و در این زمینه، احساس تکلف نمی‌نمود.

۲. منطق بیان صادقین (ع): ایشان در درجه اول با استناد به آیات و روایات نبی اکرم (ص) سخن می‌گفت و البته بنا به نیاز و صلاحدید، به‌ویژه در هنگام مراجعه فرق کلامی که به عقل و استدلال‌های منطقی گرایش دارند، به صورت‌های گوناگون در قالب جملات گزیده منطقی و یا طرح برخی مثال‌ها، به پرسش‌های این فرق پاسخ می‌داد. در شواهد دیده شد که حضرت در بیان مسائل اجتماعی، نگاهی کاربردی به قرآن و سنت داشت^۲ و به‌نوعی تلاش می‌کرد تا این رویه را ترویج دهد.

۳. روحیه علمی صادقین (ع): عدم گذشت و مسامحه در بیان قول حق و تأکید بر بطلان تفسیرهای نادرست از آیات و یا بخش‌های ناهمگون باورهای طرف مقابل، نشان می‌دهد حضرت اهل تساهل و تسامح در مورد مباحث علمی نبود و ابایی از بیان حقیقت مطلب، البته جز در شرایط تقیه، نداشت.^۳ تأکید ایشان بر مقام خودشان در هنگام گفت‌وگو و جایگاه خویش و پدران‌شان نزد خداوند متعال، در همین راستا قابل تفسیر است.

۴. نتیجه‌گیری

کندوکاو در منابع متقدم شیعه و سنی برای دستیابی به مهم‌ترین ابعاد مرجعیت علمی صادقین (ع) در دوره زندگانی‌شان، نشان می‌دهد که بزرگان مهم‌ترین فرق کلامی غیرشیعه عصر ایشان، یعنی: معتزله، مرجئه، اهل حدیث، خوارج و بتریه، با وجود اختلافات قابل توجه در برخی اصول اعتقادی و روابط نامناسب پیروان‌شان با امامیه، علم و دانش آن دو امام را امری مسلم پنداشته و به همین دلیل، به‌طور متعدد و در اشکال گوناگون، به ایشان مراجعه می‌کردند؛ چنان‌که نگارش کتاب، نقل روایت و اعتراف به جایگاه علمی صادقین (ع)، از مهم‌ترین جلوه‌های این مراجعات علمی است. تحلیل فضای علمی و فرهنگی عصر صادقین (ع) و علل مراجعه سران فرق با توجه به گفتار خود ایشان، نشان می‌دهد مهم‌ترین دلیل احساس نیاز آنها به منبع علمی صادقین (ع)، دستیابی به پاسخ پرسش‌های روزآمد آنان در مباحث گوناگون بوده است. بررسی‌ها نشان داد که پرسش‌های این گروه‌ها در موضوعات کلامی متعدد، و در گام

۱. البته ممکن است در موارد بسیار نادر، به دلیل خاصی چنین روی داده باشد. (برای نمونه، ر.ک: کلینی، کافی، ج ۶،

ص ۳۳۹)

۲. برای نمونه، ر.ک: کلینی، کافی، ج ۲، ص ۲۸۵.

۳. برای نمونه، ر.ک: کشی، اختیار معرفة الرجال، ص ۲۰۹.

بعد، در حوزه فقه، تفسیر، اخلاق و مباحث اجتماعی بوده است. صادقین (ع) در مواجهه علمی با سران گروه‌های کلامی غیرشیعه، به‌طورکلی و جز در موارد خاص، فضا را برای ارتباط با ایشان فراهم می‌کردند و اصل را بر همدلی، گفت‌وگو و مدارا می‌گذاشتند. باین حال، از جهت روحیه علمی، بسیار جدی بودند و در تأکید بر مبانی یا نشان دادن انحراف طرف مقابل یا معرفی خود، جز در مواردی که تقیه لازم بود، ابایی نداشتند. بنای حضرات، بر استدلال مبتنی بر قرآن و سنت بود؛ باین حال، خود در طرح مباحثی که نیازمند به‌کارگیری روش عقلی بود، به‌خصوص در برابر فرقه‌هایی که بر این روش تأکید داشتند، از استدلال‌های عقلی استفاده می‌کردند. تحقیق حاضر، با توجه به بررسی کیفی و دستیابی به برخی گونه‌ها و تقسیمات در برخی ابعاد تعاملات علمی، می‌تواند مقدمه‌ای برای یک بررسی کمی در این زمینه نیز باشد.

منابع

قرآن کریم.

- ابن المشهدی، محمد بن جعفر، ۱۴۱۹ق، مزار، قم، نشر القیوم.
- ابن الندیم، محمد بن ابی یعقوب، بی تا، فهرست، تحقیق: رضا تجدد، بی جا.
- ابن حنبل، احمد بن محمد، ۱۴۱۶ق، مسند، بیروت، دار الفکر.
- ابن خلکان، احمد بن محمد، ۱۹۶۸م، وفیات الأعیان و انباء أبناء الزمان، بیروت، دار الثقافة.
- ابن سعد، محمد، بی تا، طبقات الکبری، بیروت، دار صادر.
- ابن شبه نمیری، عمر، ۱۴۱۰ق، تاریخ المدینة المنورة، قم، دار الفکر.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی، ۱۳۷۶ق، مناقب آل ابی طالب، نجف، مکتبة الحیدریة.
- ابن عدی، عبدالله، ۱۴۰۹ق، الکامل، بیروت، دار الفکر.
- ابن عساکر، علی بن حسن، ۱۴۱۵ق، تاریخ مدینة دمشق، بیروت، دار الفکر.
- ابن عقده کوفی، احمد بن محمد، بی تا، فضائل امیر المؤمنین (ع)، بی جا.
- ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم، ۱۹۶۹م، المعارف، قاهره، دار المعارف.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، بی تا، البداية والنهاية، بیروت، مکتبة المعارف.
- ابن مرتضی، احمد بن یحیی، بی تا، طبقات المعتزلة، بیروت، دار المکتبة الحیاة.
- ابن نجار، محمد بن جعفر، ۱۴۱۷ق، ذیل تاریخ بغداد، بیروت، دار الکتب العلمیة.
- ابوریان، محمد علی، ۱۹۷۳م، تاریخ الفکر الفلسفی فی الإسلام، مصر، دار الجامعات المصریة.
- اربلی، ابن ابی الفتح، بی تا، کشف الغمة، بیروت، دار الأضواء.
- بابایی، سعید، ۱۳۸۴، سیوه امام صادق (ع) در برخورد با اهل سنت، مرکز پژوهش های اسلامی صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران.
- بدوی، عبدالرحمن، ۱۳۷۴، تاریخ اندیشه های کلامی در اسلام، مشهد، آستان قدس رضوی.
- برقی، احمد بن محمد، ۱۳۷۰، محاسن، تهران، دار الکتب الإسلامیة.
- بغدادی، احمد بن علی، ۱۴۱۷ق، تاریخ بغداد، طبعة الأولى، بیروت، دار الکتب العلمیة.
- بغدادی، عبدالقاهر بن طاهر، بی تا، الفرق بین الفرق، مصر، مکتبة محمد صبیح وأولاده.
- پاکتچی، احمد، «ابوحنیفة»، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، جلد ۵، زیر نظر: کاظم موسوی بجنوردی، تهران، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی: ۳۷۹-۴۰۹.
- توحیدی نیا، روح الله، ۱۳۹۳، «واکاوی تعامل صادقین (ع) با فرقه بتریه»، تاریخ اسلام، شماره ۵۸.
- ثمالی، ابوحمره، ۱۴۲۰ق، تفسیر ابی حمزه الثمالی، قم، دفتر نشر الهادی.
- جعفریان، رسول، ۱۳۷۹، حیات سیاسی و فکری امامان شیعه (ع)، قم، چاپ انصاریان.
- حافظ الاصبهانی، احمد بن عبدالله، ۱۹۳۴م، ذکر اخبار الاصبهان، بی جا.
- حلی، علی بن یوسف، ۱۴۰۸ق، العدد القویة، قم، مکتبة آیت الله المرعشی.
- ذهبی، محمد بن احمد، ۱۴۰۷ق، تاریخ الإسلام، بیروت، دار الکتب العربی.

- ذهبی، محمدبن احمد، ۱۴۱۳ق، *سیر اعلام النبلاء*، بیروت، مؤسسة الرسالة.
- ربانی گلپایگانی، علی، بی تا، «امامت اهل بیت (ع) در آئینه حدیث ثقلین»، *انتظار*، شماره ۴۱.
- سامی نشار، علی، ۱۹۷۷م، *نشأة الفكر الفلسفی فی الإسلام*، قاهره، دار المعارف.
- سهمی، حمزة بن یوسف، ۱۴۰۷ق، *تاریخ جرجان*، بیروت، عالم الکتب للطباعة والنشر.
- سیدبن طاووس، بی تا، *فلاح السائل*، مخطوط، بی جا.
- شریف مرتضی، علی بن حسین، ۱۳۹۱، *الانتصار*، قم، انتشارات شریف رضی.
- شهرستانی، محمدبن عبدالکریم، بی تا، *الملل والنحل*، بیروت، دار المعرفة.
- شهیدی، جعفر، ۱۳۸۶، *تاریخ تحلیلی اسلام*، تهران، نشر دانشگاهی.
- صابری، حسین، ۱۳۸۸، *تاریخ فرق اسلامی*، تهران، سمت.
- صدوق، محمدبن علی، ۱۴۱۷ق، *امالی*، طبعه الأولى، قم، مرکز الطباعة والنشر لمؤسسة البعثة.
- صدوق، محمدبن علی، بی تا، *توحید*، قم، منشورات الجماعة المدرسين.
- صدوق، محمدبن علی، ۱۴۰۳ق، *خصال*، قم، منشورات الجماعة المدرسين.
- صدوق، محمدبن علی، ۱۳۸۶، *علل الشرايع*، نجف، منشورات المكتبة الحیدریة.
- صدوق، محمدبن علی، ۱۴۱۲ق، *فضائل الأشهر الثلاثة*، بیروت، دار المحجة.
- صدوق، محمدبن علی، ۱۳۷۹، *معانی الأخبار*، قم، نشر الإسلامی.
- صدوق، محمدبن علی، ۱۴۰۴ق، *من لا یحضره الفقیه*، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم، جماعة المدرسين.
- صفدی، خلیل بن ابیک، ۱۴۲۰ق، *وافی بالوفیات*، بیروت.
- طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۸۶، *احتجاج*، نجف، دار النعمان للطباعة والنشر.
- طبرسی، فضل بن حسن، ۱۴۱۵ق، *تفسیر مجمع البیان*، بیروت، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- طبری، محمدبن علی، ۱۴۲۰ق، *بشارة المصطفی*، قم، مؤسسة النشر الإسلامی.
- طوسی، محمدبن حسن، ۱۴۱۴ق، *امالی*، اردن، دار الثقافة للطباعة والنشر والتوزيع.
- طوسی، محمدبن حسن، ۱۳۶۵، *تهذیب الأحکام*، تهران، دار الکتب الإسلامیة.
- طوسی، محمدبن حسن، ۱۴۰۷ق، *الخلاف*، قم، مؤسسة النشر الإسلامی.
- عاملی، علی بن یونس، ۱۳۸۴، *صراط المستقیم*، تهران، المكتبة المرتضویة.
- عاملی، سید جعفر مرتضی، ۱۴۲۶ق، *الصحيح من سيرة النبي الأعظم (ص)*، قم، دار الحديث للطباعة والنشر.
- عبدالله بن عدی، ۱۴۰۹ق، *کامل*، بیروت، دار الفكر.
- عیاشی، محمدبن مسعود، بی تا، *تفسیر العیاشی*، تهران، مكتبة العلمية الإسلامية.
- قاضی عبدالجبار، ابوالقاسم بلخی، بی تا، *فضل الاعتزال وطبقات المعتزلة*، تونس، دار التونسية للنشر.
- قاضی نعمان، نعمان بن محمد، بی تا، *دعائم الاسلام*، قاهره، دار المعارف بمصر.
- قاضی نعمان، نعمان بن محمد، بی تا، *شرح الأخبار*، قم، مؤسسة النشر الإسلامی.
- کراجکی، محمدبن علی، ۱۴۱۰ق، *کنز الفوائد*، تحقیق: شیخ عبدالله نعمه، قم، دار الذخائر.
- کشی، عمر بن عبدالعزیز، بی تا، *اختیار معرفة الرجال*، قم، مؤسسة آل البيت (ع) لإحياء التراث.
- کلینی، محمدبن یعقوب، ۱۳۶۳ش، *کافی*، تهران، دار الکتب الإسلامیة.

- کوفی، فرات بن ابراهیم، ۱۴۱۰ق، تفسیر فرات الکوفی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- کوفی، محمد بن سلیمان، ۱۴۱۲ق، مناقب الإمام أمير المؤمنين (ع)، قم، مجمع إحياء الثقافة الإسلامية.
- مزی، یوسف، ۱۴۱۳ق، تهذیب الکمال، طبعة الرابعة، بیروت، مؤسسة الرسالة.
- مشکور، محمد جواد، ۱۳۷۲، فرهنگ فرق اسلامی، چاپ دوم، مشهد، آستان قدس رضوی.
- مفید، محمد بن محمد، ۱۴۱۴ق، الاختصاص، بیروت، دار المفید.
- مفید، محمد بن محمد، ۱۴۱۴ق، الإرشاد، بیروت، دار المفید.
- مفید، محمد بن محمد، ۱۴۱۴ق، امالی، بیروت، دار المفید.
- مفید، محمد بن محمد، ۱۴۱۴ق، تصحيح اعتقادات الإمامية، بیروت، دار المفید.
- نجاشی، احمد بن علی، ۱۴۱۶ق، رجال النجاشی، قم، مؤسسة النشر الإسلامي.
- نوبختی، حسن بن موسی، ۱۴۰۴ق، فرق الشيعة، بیروت، دار الأضواء.